

УДК 316.473 : 316.334.56

**СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО КУЛЬТУРНУ
ІДЕНТИЧНІСТЬ ХАРКОВА**
(за матеріалами дослідження харківських першокурсників)

О. О. Мусієздов

*Харківський національний університет ім.В. Н. Каразіна
musiyezdov@gmail.com*

Інтерпретовано місце Харкова у “культурно-географічному” просторі України в уявленнях харківських першокурсників. Аргументовано ідею про те, що міста є маркерами певних регіонів, а це дає змогу на підставі дослідження міст поглибити розуміння про регіональність та регіональну ідентичність. Зроблено висновки про те, що Харків позиціонується як такий, який належить до східного культурного регіону, пов’язаного з російськими містами та протиставленого західному. Попри це Харків інтерпретовано як українське місто, не позбавлене столичних претензій.

Ключові слова: місто як маркер регіону, регіональна ідентичність, культурна ідентичність.

Соціальна реальність, як відомо, не зводиться лише до об’єктивних характеристик – важливу роль у її функціонуванні відіграє символічна складова – соціальні уявлення. Цю ідею підтримували як класики соціології, так і сучасні автори на тій хоча б підставі, що діяльність людей, у якій суспільство відтворюється, так чи інакше пов’язана з їхніми уявленнями про цю діяльність та про світ, що їх оточує, причому не тільки соціальний. Наприклад, ще М. Вебер, характеризував соціальну дію як таку, що має суб’єктивний смисл, а сукупність усіх мислимих для певної епохи смислів називав “картиною світу”, наголошуючи на значимості для неї релігійних ідей і простежуючи їхню роль у господарській діяльності у “Протестантській етиці”. Можна згадати також й Е. Дюркгейма, який писав про соціальну норму й патологію залежно від ступеня (суб’єктивного) прийняття соціальних норм, і К. Маркса, який пов’язував перетворення “класу-у-собі” в “клас-для-себе” з наявністю ідеології (“ідея, що опанувала масами, стає матеріальною силою”) та ін. Не залишимо осторонь і “соціокультурний аналіз”, що виник через майже сторіччя після згаданих класиків і який Л. Іонін та його послідовники відстоюють як альтернативу “соціології культури”. У рамках цього аналізу наполегливо просувають думку про те, що певні значення приписують, здавалося б, зовсім об’єктивним (не залежним від волі й свідомості людей) речам. Стосовно ж нашої теми найдоречніше згадати П. Бурдьє, який, по-перше, говорив про соціальний простір як про співвідносний простір соціальних позицій, а по-друге, наполягав на тому, що фізичний (географічний) простір також насичений соціальними смислами, які приписують певним місцям у цьому просторі [1].

З іншого боку, давно вже стало звичним виділення локальних (тобто обмежених певною територією) культур, цивілізацій тощо, тут також можна згадувати багатьох мислителів – від О. Шпенглера до С. Гантінгтона. Так чи інакше, цілком загальноприйнято вести розмову не тільки про певні культурно-цивілізаційні регіони, а й про їхні відношення і межі; не випадково останнім часом дуже актуальними стали порівняльні дослідження й дослідження “прикордоння” (*border studies*).

Уважають також, що Україна саме перебуває під перехресним впливом різних культур, тому, роблять висновок деякі дослідники, і наявність чи не принципових культурно-регіональних відмінностей в Україні по лінії схід–захід. Ми вже зазначали, що регіональні відмінності, хоча й мають, звичайно, під собою об’єктивні підстави, проте не актуалізуються самі по собі – для цього необхідна певна “регіональна ідеологія”, що формулює й виражає специфіку того чи іншого регіону порівняно з іншими на рівні уявлень. Також ми висловлювали припущення про те, що формуються подібні ідеології, головню, в містах, які саме і є “регіональними столицями”, “містами-маркерами” відповідних регіонів [2]. Відповідно, можливо описувати регіональність через вивчення уявлень про ті чи інші міста. У нашому випадку йдеться про культурну ідентичність міста – його місце в просторі координат, заданому культурними відмінностями між географічно визначеними регіонами, місце, у якому це місто розташоване відповідно до уявлень як про це місто, так і про “культурно-географічний” простір загалом.

Якщо ми говоримо про Україну, що має певні культурні відмінності між регіонами, особливо такі, які в силу певних історичних, наприклад, причин перебувають, у зоні впливу різних, як думають, культурно-цивілізаційних ареалів, то, природно, актуальними є порівняльні дослідження, які проводять, між “полярними” регіонами (зокрема, відомий проект Львів–Донецьк (див., наприклад, [3]). З іншого боку, будь-яке прикордонне місто можна оцінювати з погляду “культурної значущості” для нього лише цього “географічного” факту. І тут важливим виявляється аж ніяк не протиставлення сходу й заходу України, а й дослідження таких міст, як Ужгород і Одеса, Сімферополь і Харків та ін. Культурній ідентичності Харкова і присвячено цю працю.

Спостереження й висновки ми ґрунтуємо на матеріалах опитувань студентів першого курсу харківських вузів, проведених у травні 2004, травні 2005 і грудні 2006 – січні 2007 рр. кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Східним інститутом українознавства імені Ковальських у межах дослідження “Національно-культурна ідентичність населення Слобідської України XVIII - XXI ст.”. У 2004 р. опитано 752 особи у п’яти вузах, у 2005 – 478 осіб у п’яти вузах, у 2006 - 2007 рр. – 1278 осіб у дев’яти вузах. У вибірковій сукупності достатньо представлені студенти як гуманітарних, так і технічних спеціальностей, обсяг вибірки достатній для нашого дослідження, бо кількість першокурсників у харківських вузах становить близько 14 000 осіб. Студенти обрані тому, що вони є поколінням, яке проходило первинну соціалізацію за нових соціальних умов, і їхнє сприйняття соціального простору буде більш релевантним до цих умов.

З огляду на тематику розглянутих питань зазначимо, що до студентів-першокурсників належать не лише жителі Харківської обл., тобто дані опитування не репрезентують населення цього регіону. Природно, більшість респондентів (68%) – жителі Харківської обл., серед інших областей переважають Донецька (6%), Луганська, Полтавська (по 5%), Сумська (4%), Дніпропетровська та АР Крим (по 2%). Загалом представники цих областей становлять 87% опитаних, інші області представлені у вибірковій сукупності 1% і менше респондентів.

У дослідженнях 2004 й 2005 рр. респондентам було задане питання про те, є Харків українським, російським або європейським містом; можна було вибрати кілька варіантів відповіді (табл. 1). Зазначимо, що розподіл відповідей на це питання в 2004 й 2005 р. не відрізнявся, незважаючи на припущення про те, що події Помаранчевої революції мали б змінити думку опитаних. Імовірно, згадані події вплинули на те, що тільки українським містом Харків 2005 р. назвали на третину більше респондентів, ніж у 2004 (табл. 2). Як видно з табл. 1, на думку 54% опитаних Харків є українським містом, а тих, хто вважає його російським або європейським, майже порівну – 19 і 17%, відповідно. Загалом можна сказати, що подібне протиставлення (а отже, і взагалі протиставлення України, Росії та Європи) аж ніяк не є для опитаних надто актуальним – кожен восьмий обрав варіант, відповідно до якого не має значення те, яким є Харків – українським, російським чи європейським. Водночас респонденти досить чітко ідентифікують Харків; як видно з табл. 2, кількість тих, хто вибрав кілька варіантів відповіді, є досить незначною.

Таблиця 1

На Вашу думку, Харків ..., % до тих, хто відповів

Варіант відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Українське місто	54	54
Російське місто	19	19
Європейське місто	17	17
Байдуже яке	12	12
Інша відповідь	9	9

Таблиця 2

На Вашу думку, Харків ..., % до тих, хто відповів

Варіант відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Лише українське місто	33	42
Лише російське місто	14	13
Лише європейське місто	11	12
І українське, і російське місто	5	3
І українське, і європейське місто	3	3
І європейське, і російське місто	2	1

Говорячи про культурну ідентичність Харкова в уявленнях опитаних, можна з'ясувати, з якими містами, на їхню думку, Харків найбільше духовно й культурно близький – це цілком доречно, оскільки, як ми вже згадували, ті або інші міста в певному сенсі репрезентують культурно різні регіони. Розподіл відповідей на це питання (дослідження 2004 й 2005 рр.) наведений у табл. 3. На першому місці в списку є Київ (47%), що можна вважати, на нашу думку, свого роду реверансом у бік столиці, оскільки протиставлення міст як контекст припускають питання про єдність України й, відповідно, “українськості” її міст і регіонів. У цьому контексті лідерство Києва як найбільш духовно й культурно близького до Харкова міста свідчить, скоріше, про визнання Харкова містом українським, ніж про будь-що інше. З іншого боку, можемо припустити, що свою роль тут міг відіграти не стільки Київ як такий, скільки його столичний статус – відповідно, близькість до нього могла бути виділена на підставі того, що Харків у силу відомих історичних обставин позиціюється як “перша столиця України” (1918 - 1934) і найчастіше його порівнюють з Києвом не лише в контексті протиставлення, а й у контексті пошуку спільного між цими містами.

Таблиця 3

З якими містами Харків є найбільше духовно та культурно близьким?

Варіанти відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Київ	47	47
Донецьк	22	22
Полтава	20	20
Москва	14	14
Белгород	12	12
Дніпропетровськ	12	12
Суми	7	7
Севастополь	6	5
Санкт-Петербург	5	5
Нюрнберг	4	4
Львів	2	2
По знань	0,4	0,4
Вологда	0,2	0,2
Інше	5	5
Важко відповісти	11	11

Далі, як бачимо, зі значним відривом як від Києва, так і від решти запропонованих міст ідуть Донецьк (22%) і Полтава (20%). Знову ж наголосимо, що тут може йтися не стільки суто про близькість цих міст до Харкова, скільки про бажання приїжджих студентів провести паралель між Харковом і містом, що репрезентує його рідну область – як ми вже зазначали 6% опитаних приїхали до Харкова з Донецької області, 5% – з Полтавської. Якщо прибрати цей фактор, то виявиться, що Донецьк і Полтава лише ненабагато випереджають інші міста.

Культурну близькість Львова, який репрезентує західноукраїнський культурний регіон, респонденти відзначають лише в 2% випадків, тоді як культурна подібність російських міст значно вища: Москва – 14, Белгород – 12, Санкт-Петербург – 5%. Цікаво, що серед російських міст, які представляють відповідний культурний ареал, Москва випередила Белгород, який утримав ближче до Харкова. І хоча явно “географічно” зумовлену культурну близькість Белгорода вибрали 12% респондентів, культурна близькість Москви виявилася трохи більше (14%). Однак знову зробимо поправку на ймовірну значимість для Харкова столичного статусу, у цьому випадку – Москви.

Порівнюємо ці дані з результатами дослідження 2006 - 2007 рр.¹ Як виглядає простір культурно й духовно близьких респондентам міст, відображено в табл. 4, а також на неорієнтованому графічному зображенні зв'язків між ознаками, побудованому на підставі коефіцієнтів кореляції Пірсона. На першому місці в списку міст є Харків (92%), що не дивно, оскільки опитування відбувалося в харківських вузах, а більшість першокурсників – харків'яни. Далі – Київ (60%), що, знову ж, з одного боку, цілком передбачуване, а з іншого, – є свого роду підтвердженням потреби унітарності України (що передбачає лояльність щодо її центру)². Інші міста набрали не більше 43%, серед них на перших місцях знову-таки Донецьк і Полтава. Не дивно, що у кінці списку є російські міста, зокрема, Ленінград (який представляє радянську історію й культуру) – на останньому місці. Наголосимо, що столиця Росії Москва в цьому рейтингу обігнала український Львів. Водночас респондентам ближче географічно далекий Санкт-Петербург, ніж набагато ближчий Белгород. Ці дані цілком можна розцінювати як свідчення регіональності в уявленнях респондентів, причому ця регіональність не тільки й не стільки географічна, скільки символічна, можливо, навіть ціннісна. Як і російські, так і українські міста Суми, Луганськ і Львів для опитаних більше (скоріше або зовсім) не близькі, ніж близькі.

¹ Прямо порівнювати ці дані не можна, оскільки, по-перше, був запропонований трохи інший список міст, а по-друге, респонденти могли не вибирати найближчі до Харкова міста зі списку, а оцінювати ступінь духовної та культурної близькості респонденту кожного з міст за п'ятибальною шкалою.

² Сума відповідей “згідний” і “повністю згідний” на питання про те, чи повинна Україна залишатися унітарною державою, становить 52%.

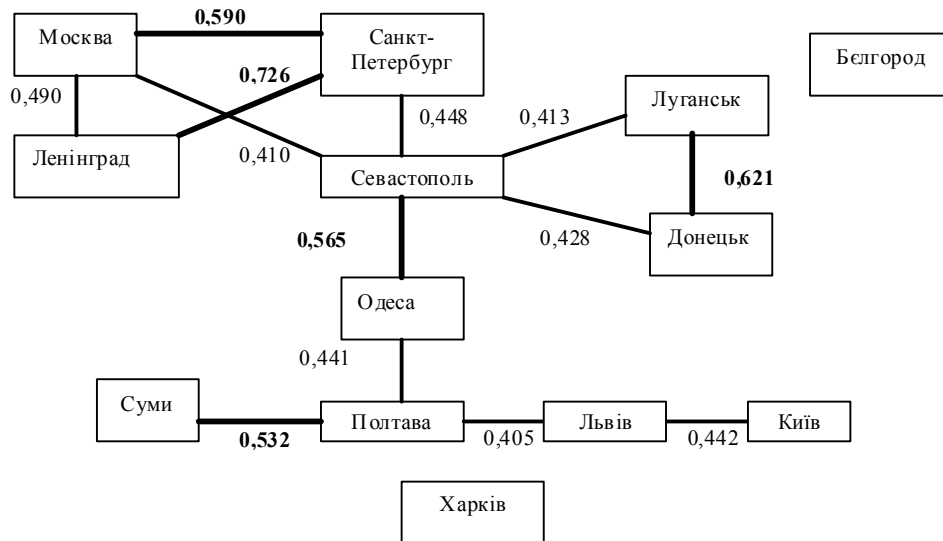
Таблиця 4

“Якою мірою Вам культурно близькі наступні міста?”
% до тих, хто відповів

Варіант відповіді	“Дуже близький” + “Скоріше близький”	Як близький, так і ні	“Зовсім не близький” + “Скоріше не близький”
Харків	92	5	2
Київ	60	23	14
Полтава	43	24	29
Донецьк	39	22	36
Одеса	35	26	34
Севастополь	34	25	35
Суми	33	25	37
Луганськ	31	22	42
Москва	29	20	46
Львів	27	19	49
Санкт-Петербург	25	18	50
Белгород	22	18	52
Ленінград	16	17	57

З аналізу коефіцієнтів кореляції між ознаками, що описують ступінь культурної близькості респондентам запропонованих міст (див. рисунок), можна помітити таке. По-перше, Харків і Белгород не мають явних зв'язків ані з іншими містами із запропонованих, ані між собою. Це може свідчити, що Харків як регіон у сприйнятті респондентів є в певному сенсі самодостатнім, принаймні географічна близькість Белгорода не є самостійним чинником для наявності зв'язку між ним і Харковом. Однак варто мати на увазі, що переважна більшість опитаних – харків'яни, для яких їхнє рідне місто не потребує ширшого “регіонального контексту”, про що свідчать відповіді на відкрите питання щодо Харкова: “найкраще місто”, “рідне й улюблене місто” тощо.

Інакше кажучи, на отримані результати в цьому випадку однозначно вплинула неоднорідність досліджуваної аудиторії. По-друге, зв'язок між російськими містами й українськими “опосередкована” цілком неоднозначним щодо цього Севастополем. Причому він зв'язує їх як з явно “східноукраїнськими” Донецьком і Луганськом, так і через Одесу (південноукраїнське місто) з містами, з якими певно й асоціюється “власне українськість” – Київ, Львів, Суми, Полтава. Своєрідним “посередником” тут є також Полтава.

Неорієнтований граф зв'язків між ознаками, що описують ступінь культурної близькості респондентам запропонованих міст

(побудований за коефіцієнтами кореляції Пірсона, показано значення, що перевищують 0,4)

Доповнити сказане можна, розглянувши результати факторного аналізу між зазначеними ознаками. У табл. 5 наведені результати факторного аналізу в групі жителів Харківської обл. й у групі приїжджих. Як бачимо, в обох випадках, фактороутворювальними ознаками є, по-перше, Донецьк і Луганськ, по-друге, російські міста Москва, Санкт-Петербург/Ленінград, по-третє, міста, що репрезентують “українськість” – Київ та Львів. Як приїжджі, так і жителі Харківської обл. поєднують Харків з Донецьком і Луганськом, але Белгород у першому випадку (як і Севастополь) включають в один фактор з російськими містами, а в другому – в один фактор з Донецьком, Луганськом, Харковом і Сумами (до українських Києва й Львова виявляється близькою Одеса). Отже, є незначні розбіжності в “баченні” приїжджими й жителями Харківської обл. простору культурно й духовно близьких респондентам міст.

Таблиця 5

Матриця факторних навантажень ознак, що описують ступінь культурної близькості запропонованих міст³

Місто	Фактори					
	приїжджі			жителі Харківської обл.		
	1	2	3	1	2	3
Белгород	0,501	0,058	0,190	0,596	0,460	-0,166
Донецьк	0,279	-0,090	0,817	0,784	0,231	0,072
Київ	0,119	0,733	0,001	0,151	0,232	0,641
Ленінград	0,832	0,098	0,139	0,192	0,800	0,165
Луганськ	0,065	-0,005	0,863	0,752	0,163	0,275
Львів	0,104	0,747	-0,097	-0,110	0,117	0,829
Москва	0,828	0,075	0,057	0,172	0,752	0,140
Одеса	0,420	0,489	0,319	0,372	0,326	0,579
Полтава	0,055	0,817	0,009	0,558	-0,010	0,552
Санкт-Петербург	0,879	0,104	0,065	0,078	0,861	0,213
Севастополь	0,605	0,244	0,371	0,460	0,412	0,403
Суми	0,061	0,688	0,216	0,629	-0,028	0,456
Харків	0,171	0,251	0,401	0,428	0,092	0,001
Дисперсія фактора	4,260	2,080	1,315	4,966	1,495	1,322
Внесок до сумарної дисперсії, %	32,767	15,997	10,117	38,201	11,501	10,172
	Обертання зійшлося за чотири ітерації			Обертання зійшлося за шість ітерацій		

Отже, отримані дані можна розглядати як доказ поширеної думки про існування культурних відмінностей між регіонами України. Це підтвержене також відповідями на такі запитання (табл. 6). Наприклад, респонденти частіше погоджуються із судженнями про значні регіональні відмінності в Україні, водночас стверджуючи, що Україна – це частина Європи й повинна залишатися унітарною державою. Загалом же питання “політико-адміністративного” характеру виявилися досить складними для респондентів – варіант “важко відповісти” на ці питання обрали понад 10% опитаних. Якщо на користь унітарності України висловлюються однозначно, то щодо її федеративного устрою думки розділилися практично нарівно (31% не згодних проти 29% згодних). Зазначимо, що багато хто на ці питання дав взаємовиключні відповіді (однозначно згодні з обома твердженнями 49, а частково

³ Аналіз методом головних компонент. Варімакс обертання з нормалізацією Кайзера.

згодні – 161 особа, або 13% від тих, хто відповів). Це доводить, що питання не були зрозумілі або що немає чіткої думки з цього приводу. Цілком очікувано опитані більш компетентні в оцінці східних областей України порівняно з оцінкою західних і прикордонних областей загалом.

Таблиця 6

Чи згодні Ви з такими твердженнями?, %

Твердження	Однозначно згодний	Скоріше згодний	Як згодний, так і не згодний	Скоріше не згодний	Зовсім не згодний	Важко відповісти	Не відповіли
Окремі регіони України занадто сильно відрізняються між собою	43	31	17	5	2	1	1
Жителі східних областей України ліпше розуміють жителів Росії, ніж жителів Західної України	45	28	15	5	3	2	2
Жителі західних областей України ліпше розуміють жителів Європи, ніж жителів Східної України	20	23	25	15	9	6	2
Прикордонні області України мають більше спільного з країнами, з якими вони межують, ніж з Україною	25	31	26	10	3	3	2
Україна – це частина Європи	44	24	15	6	6	3	2
Україна повинна залишатися унітарною державою	30	22	22	5	6	11	4
Україна повинна мати федеративний устрій	14	15	24	12	19	14	2

Отже, можемо зробити такі висновки:

- в уявленнях харківських першокурсників є ідея про існування значних відмінностей між українськими регіонами по лінії схід - захід;
- у культурному просторі міст Харків позиціонується як такий, що належить до культурного регіону, пов'язаного з Донецьком і Луганськом, з одного боку, і російськими містами, з іншого;

- сам цей регіон, як і Харків, виявляється протиставленим культурному регіону, представленому Львовом і, почасти, Києвом;
- це не виключає розгляду Харкова як українського міста, що особливо актуалізоване у зв'язку з подіями Помаранчевої революції;
- характеристика Харкова як “першої столиці” України отримує вираження в інтерпретації його як духовно й культурно близького до столиць – Києва та Москви.

Оскільки отримані результати, на яких ґрунтуються ці висновки, не репрезентують думки всього населення України, а стосуються лише певної, досить специфічної групи, що представляє лише одну Харківську обл., то було б доцільне проведення досліджень з цієї теми, які б долали зазначені обмеження й давали змогу порівнювати результати, отримані в різних регіонах.

1. Бурдые П. Физическое и социальное пространство: проникновение и присвоение // Бурдые П. Социология политики / Пер. с фр. Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 33-52.

2. Мусієздов О. О. В пошуках регіональної ідентичності (на прикладі дослідження студентів-першокурсників харківських ВНЗ) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. соціол. 2007. – Вип. 1. – С. 11-21.

3. Середа В. В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: Дис. канд. соціол. наук. – К., 2006. – 240 с.

4. Грінченко Г., Кравченко В., Мусієздов О., Тутар О. Національно-культурна ідентичність жителя “контактної зони” (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова) // Схід-Захід: Іст.-культур. зб. – 2006. – № 8. – С. 161-184.

SOCIAL PERCEPTIONS OF CULTURAL IDENTITY OF KHARKIV

(based on the materials of Kharkiv first-year students' study)

O.O. Musiyezdov

V.N. Karazin National University of Kharkiv
musiyezdov@gmail.com

The article deals with the interpretation of Kharkiv in “cultural-geographic” space of Ukraine in Kharkiv first-year students' perceptions. The idea that cities are the markers of certain regions is argued. It gives an opportunity to deepen understanding about regionality and regional identity. As a result of the research, it is argued that Kharkiv is positioned as the city that belongs to the Eastern cultural region that is connected with Russian cities and is opposed to the Western region. Despite this fact, Kharkiv is interpreted as a Ukrainian city that doesn't bereft of a capital pretension.

Key words: city as a marker of region, regional identity, cultural identity.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008